

Uambatishaji wa Vishazi katika Lugha ya Kiswahili: Uchunguzi wa Madai ya De Vos na Riedel (2017)

Luinasia E. Kombe

Ikisiri

Makala hii inalenga kuchunguza madai yaliyotolewa na De Vos na Riedel (2017) kuhusu lugha ya Kiswahili kuambatisha vipashio visivyo na hadhi sawa. Miongoni mwa masharti ya uambatishaji ni mfanano wa kisintaksia wa vipashio vinavyoambatishwa (Chomsky, 1957; Lang, 1991; Munn, 1993; Johannessen, 1998). Kutokana na sharti hilo inaelezwa kuwa, ili kupata tungo ambatani inayokubalika kisarufi ni lazima vipashio vinavyoambatishwa viwe na hadhi sawa kisintaksia; yaani vifanane kikategoria na kidhima. Sharti hili la uambatishaji huchukuliwa kuwa ni majumui na hutumiwa kama kigezo cha kutofautisha utegemezaji na uambatishaji. Hata hivyo, De Vos na Riedel (2017) wanadai kuwa lugha za Kibantu, kikiwamo Kiswahili, hukiuka sharti hilo kwa kuwa zinaweza kuambatisha vipashio visivyo na hadhi sawa. Kwa kutumia Nadharia ya Sarufi Geuza Maumbo Zalishi, makala hii imebaini kuwa, tungo ambatani wanazozitungumzia wataalamu hawa katika lugha ya Kiswahili zimeathiriwa na kanuni za mageuzi. Kanuni hizo huzifanya tungo hizo zionekane kama zenye vipashio visivyo na hadhi sawa katika muundo wa nje, ilhali katika muundo wa ndani zimeundwa na vipashio vyenye hadhi sawa. Makala hii imebaini kuwa Kiswahili, kama zilivyo lugha nyingine ulimwenguni, huambatisha vipashio vyenye hadhi sawa. Data za utafiti huu zimekusanywa maktabani kutoka katika maandiko mbalimbali ikiwamo makala ya De Vos na Riedel (2017)¹.

1.0 Utangulizi

Dhana ya uambatishaji imeelezwa na wataalamu mbalimbali. Baadhi ya wataalamu hao ni TUKI (2013:18) wanaofasili uambatishaji kuwa ni tendo la kuunganisha vipashio vya daraja moja. Fasili hii haiweki wazi idadi ya vipashio vinavyoweza kuunganishwa katika uambatishaji. Naye Massamba (2004: 89; 2006:125) anafasili kuwa uambatishaji ni uunganishaji wa vipashio viwili vyenye daraja au hadhi sawa kisarufi. Tofauti na fasili ya TUKI (2013), fasili ya Massamba (2004; 2006) imeonesha kuwa idadi ya vipashio vinavyoweza kuunganishwa katika uambatishaji ni viwili. Haspelmath (2004: 34) anafasili uambatishaji kuwa ni mchakato wa kisintaksia ambao vipashio viwili au zaidi vyenye hadhi sawa huwekwa pamoja ili kuunda kipashio kikubwa zaidi bila kupoteza mahusiano ya asili ya kisemantiki na elementi nyingine za karibu. Fasili ya Haspelmath inatofautiana kidogo na ile ya

¹ Utafiti huu ni sehemu ya utafiti wangu wa digrii ya uzamivu.

Massamba kuhusiana na idadi ya vipashio vinavyoweza kuunganishwa katika uambatishaji. Fasili ya Haspelmath inaeleza kuwa, idadi ya vipashio vinavyoweza kuunganishwa katika uambatishaji ni viwili au zaidi. Hebu tuchunguze mifano 1 (a) - (d) hapa chini:

1. (a) Wakati haujafika, ukifika wakati utaniona najichoma kwako [[kichwa], [kifua], [mikono] na [miguu]].

Chanzo: Mohamed (2007:22).

(b) [[Mahakama kuu] au [mahakama ya rufaa]].

Chanzo: Rasimu ya Katiba Pendekezwa (2004:7)

(c) [[Wabunge waliochaguliwa] na [wanaowakilisha wananchi]].

Chanzo: Rasimu ya Katiba Pendekezwa (2004:4)

(d) [[Wapo walioacha kabisa uzalishaji]] na [[wengine wamefumua hata mitambo ya uzalishaji]].

Chanzo: Hotuba ya Rais JPM² 14/7/2017:10

Vipashio vilivyounganishwa katika kila mfano vimebainishwa kwa kuwekewa mabano mraba. Katika 1 (a) vipashio vilivyounganishwa ni zaidi ya viwili wakati katika 1 (b-d) vipashio vilivyounganishwa ni viwili. Hivyo, ni wazi kuwa vipashio vinavyoweza kuunganishwa katika uambatishaji ni viwili au zaidi. Aidha, vipashio hivyo vinaweza kuwa ni maneno, virai, vishazi na sentensi (Haspelmath, 2004). Kwa mfano, vipashio vilivyoambatishwa katika 1 (a) ni maneno ambayo ni kategoria ya nomino, katika 1 (b) ni virai nomino, katika 1 (c) ni vishazi tegemezi na katika 1 (d) ni sentensi nzima.

Pia, fasili zote tulizozipitia zimeweka wazi kuwa vipashio vinavyoweza kuunganishwa katika uambatishaji ni vile vyenye daraja au hadhi sawa. Halikadhalika, mifano 1 (a-d) inaonesha kuwa vipashio vilivyounganishwa katika kila mfano vina hadhi sawa kwa kuwa kila kipashio ni huru na hakuna kinachotegemea kingine. Hiki ni kigezo muhimu cha kutambua tungo ambatani kama anavyoeleza Haspelmath (2004) kuwa, tungo [AB] itatambuliwa kuwa ni tungo ambatani ikiwa sehemu hizo mbili, yaani A na B zina hadhi sawa. Aidha, itakuwa sio tungo ambatani ikiwa ni ya kidarajia ambapo sehemu moja inachomoza au ni ya muhimu zaidi, wakati sehemu nyingine kwa namna fulani ni tegemezi. Kutokana na maelezo hayo pamoja na fasili tulizoziona, ni wazi kuwa ili kupata tungo ambatani inayokubalika kisarufi ni lazima vipashio vinavyounganishwa vifanane kikategoria na viwe na hadhi sawa. Hili ni sharti majumui la muundo ambatani ambalo huitwa Sheria ya Uambatishaji ya Ufanano (Chomsky, 1957; Schachter, 1977; Sag na wenzake, 1985; na Munn, 1993 katika De Vos na Riedel, 2017:68). Hata hivyo, De Vos na Riedel (2017) wanadai kuwa lugha za Kibantu, kikiwamo Kiswahili, hukiuka sharti hilo kwa kuwa zinaweza kuambatisha vipashio visivyo na hadhi sawa yaani vishazi ukomo na vishazi

² John Pombe Magufuli.

visoukomo. Kutokana na madai hayo, makala hii inalenga kutumia Nadharia ya Sarufi Geuza Maumbo Zalishi kuonesha kuwa Kiswahili kama zilivyo lugha nyingine huambatisha vipashio vyenye hadhi sawa.

Makala hii imegawanyika katika sehemu tano: sehemu ya kwanza ni utangulizi; sehemu ya pili ni ufafanuzi wa nadharia iliyotumika katika uchambuzi wa data; sehemu ya tatu tumeleza madai ya De Vos na Riedel; sehemu ya nne inaeleza msimamo wa makala hii kuhusiana na hadhi ya vipashio vinavyoweza kuambatishwa katika lugha ya Kiswahili. Sehemu hii ya nne imegawanyika katika sehemu ndogo mbili ambapo sehemu ya kwanza inahusu msimamo wa makala hii juu ya madai ya De Vos na Riedel na sehemu ya pili inatoa sababu ya kishazi cha pili katika tungo ambatani kufanywa kuwa kishazi kisoukomo katika muundo wa nje. Sehemu ya tano ni hitimisho.

2.0 Nadharia

Nadharia Rasmi Panufu (kuanzia sasa RP) ya Sarufi Geuzi Maumbo Zalishi (kuanzia sasa SGMZ) imetumika katika uchambuzi wa data ya makala hii. Nadharia RP ni hatua ya tatu kati ya hatua tano za maendeleo ya Nadharia ya SGMZ ya Chomsky iliyoanza mwaka 1957. Hatua hii ilianza mwaka 1970 mpaka mwaka 1979 ambapo ilizalisha hatua ya nne ya maendeleo ya SGMZ mwaka 1980 ambayo ni Nadharia Utawala na Uathiriano. Kutokana na Nadharia RP, uchanganuzi wa sentensi yoyote una ngazi au viwango viwili vya uchanganuzi ambavyo ni muundo wa ndani na wa nje. Muundo wa ndani ndiyo wenye dhamana ya kuweka bayana mshikamano dhahania wa vipashio vya tungo ambao ndio msingi wa tafsiri ya maana kamili ya sentensi ilhali muundo wa nje ni tungo kama inavyojidhihirisha katika utendaji (Chomsky, 1965). Chomsky anaendelea kueleza kuwa muunganiko wa kanuni za miundo virai (kanuni za jumla za uambajengo) na msamiati huunda miundo ya ndani ya sentensi ambayo hupitia mageuzi mbalimbali kuzalisha miundo ya nje ya lugha. Mageuzi ni mchakato wa kubadili muundo wa ndani kuwa muundo wa nje. Hivyo, muundo wa ndani ni msingi wa sentensi tunazotumia katika mawasiliano.

Ili kudhibiti mageuzi yasibadili maana iliyokusudiwa katika muundo wa ndani, taarifa muhimu kama upatanisho wa kisarufi, alama za uwakati, hali na njeo viliwekwa katika kitengo cha msingi. Aidha, dhima za sentensi kama vile ukanushi, uulizi, amri, na maelezo navyo viliingizwa kwenye kitengo cha msingi. Hii ina maana kuwa, dhima ya sentensi inapaswa ionekane kuanzia kwenye muundo wa ndani. Vilevile, kwa kuwa mchakato wa upanuzi wa sentensi ni kipengele cha msingi katika sarufi, Chomsky aliona ni sharti kiakisiwe katika kitengo cha msingi. Hivyo, sentensi katika muundo wa ndani inatakiwa ioneshe ikiwa ni changamani, ambatani au sahili. Kwa maana hiyo, katika Nadharia RP muundo wa ndani unaoundwa na kitengo cha msingi una taarifa zote hizi ili kuhakikisha kwamba maana inayopatikana katika muundo wa nje baada ya mageuzi ni ile iliyokusudiwa katika muundo wa ndani. Baada ya kupata muundo wa nje wa kisintaksia unapitia katika kanuni za kifonolojia kama vile toni na

kiimbo kulingana na lugha husika ili uweze kutamkika ipasavyo (uwakilishi wa kifonetiki) bila kupoteza maana.

Hata hivyo, kwa kuwa lengo letu kuu ni kuchunguza uambatishaji wa vishazi katika lugha ya Kiswahili, tumetumia muundo wa ndani, kitengo cha mageuzi na muundo wa nje wa kisintaksia. Yaani, tumeonesha muundo wa ndani wa tungo ambatani, kisha tukaonesha mageuzi yanayofanyika katika muundo huo na mwisho tukaonesha muundo wa nje wa kisintaksia unaozalishwa kutokana na mageuzi hayo.

3.0 Madai ya De Vos na Riedel (2017)

Wataalamu hawa wanadai kuwa Kiswahili kinaonesha miundo ambayo kishazi chenye njeo (kishazi ukomo) na kishazi kisoukomo (kisicho na njeo) huunganishwa kuunda tungo ambatani. Wanaeleza kuwa huu ni mfano wa uambatishaji usio na usawa kwa kuwa kitenzi kimoja kina njeo na kingine hakina. Tazama mfano wa 2:

2. [[A- li- soma vitabu] na [ku-andika barua]]
nafsi-njeo-soma vitabu na ku-andika barua

Chanzo: De Vos na Riedel (2017:267)

Katika mfano huo kishazi cha kwanza *alisoma vitabu* ni kishazi ukomo wakati kishazi cha pili *kuandika barua* ni kishazi kisoukomo ambavyo kwa pamoja vimeunda tungo ambatani kwa kuunganishwa na kiunganishi *na*.

De Vos na Riedel wanaendelea kueleza kuwa, miundo hii inaibua maswali kadhaa kinadharia na kiufafanuzi. Kwanza, miundo hii inatatiza nadharia ya uhusika kwa sababu kishazi kisoukomo hakiwezi kuwa na kihusika kiima. Wakitoa mfano katika lugha ya Kiingereza, wanafafanua kuwa uhusika kiima hauwezi kutokea kwenye kishazi kisoukomo isipokuwa kimepewa leseni na kihusishi 'kwa' (*for*). Tazama mfano wa 3 hapa chini.

3. (a) **Eight people died and more than thirty to injure at Khanakine.*
[[Watu wanane wamefariki] na [wengine zaidi ya thelathini kujeruhiwa Khanakine]].
(b) *For people to have died is a tragedy*
Kwa watu kufariki ni tanzia

Chanzo: De Vos na Riedel (2017:266)

Mfano wa 3 (a) unaonesha kwamba kisarufi lugha ya Kiingereza haikubali kishazi ukomo kuunganishwa na kishazi kisoukomo. Pia, kishazi ukomo hakiwezi kuwa na kiima chake isipokuwa kiwe kimetanguuliwa na kihusishi 'kwa' (*for*) kama inavyoonekana katika mfano wa 3 (b). Hata hivyo, katika tafsiri ya Kiswahili ya mfano wa 3 (a), kiambajengo *zaidi ya thelathini* kisintaksia ni kiima cha kishazi kisoukomo *kujeruhiwa*. Kutokana na hali hiyo De Vos na Riedel wanadai kuwa, kiima hicho kwenye kishazi kisoukomo lazima kipewe uhusika kiima katika mazingira yasiyo rasmi (kwa kuvunja kanuni). Hii ni kwa sababu kwa mujibu wa

kanuni na sheria za nadharia ya uhusika haiwezekani kishazi kisoukomo kuwa na kiima.

Pili, De Vos na Riedel wanajiuliza ikiwa miundo hiyo ni ambatani kweli au ni tegemezi. Wanadai kuwa swali hili linaibuka kwa sababu miundo hii ni mfano wa uambatishaji usio na usawa wa vipashio vilivyounganishwa kwa kuwa, kitenzi kimoja kina njeo wakati kingine hakina. Hii ina maana kwamba, kitenzi cha pili kinategemea njeo ya kitenzi cha kwanza. Wanadai kuwa miundo hii inashangaza kwa kuwa Sheria ya Ufanano ya Uambatishaji inazuia uambatishaji wa kishazi ukomo na kishazi kisoukomo kwa sababu sio viambajengo vinavyofanana. Hata hivyo, baada ya kupima miundo hiyo kwa vigezo mbalimbali vya kisintaksia walijiridhisha kuwa miundo hiyo ni ambatani na sio tegemezi³.

4.0. Mtazamo wa Makala hii kuhusu Madai ya De Vos na Riedel (2017)

Kwa mujibu wa wataalamu mbalimbali, mchakato wa uambatishaji hupitia mageuzi mbalimbali katika muundo wa ndani kabla ya kupata muundo wa nje ambao ni matokeo ya mageuzi yaliyofanyika katika muundo wa ndani (Dzameshie, 1999; Haspelmath, 2004; Njui, 2015). Miongoni mwa mageuzi hayo ni udondoshaji wa vipashio vinavyofanana unaofanya muundo wa ndani kutofautiana na muundo wa nje. Vipashio hivyo hudondoshwa kwa sababu za uwekevu (Haspelmath, 2004). Kutokana na hali hiyo ni vigumu kuchunguza tungo ambatani bila kuhusisha muundo wa ndani. Katika mfano wa 4 hapa chini tumeonesha hatua kwa hatua namna muundo wa nje unavyozalishwa kutoka katika muundo wa ndani:

4. [[Alisoma vitabu] na [kuandika barua]]

Chanzo: De Vos na Riedel (2017: 267)

Mchakato wa uzalishaji:

Hatua 1: Muundo wa ndani

[[A- li-soma vitabu] na [a-li-andika barua]]

Hatua ya 2: Udondoshaji wa kiambishi nafsi na njeo katika kitenzi cha pili

[[Alisoma vitabu] na [~~a-li~~-andika barua]]

Hatua ya 3: Upachikaji kiambishi ku- kisoukomo kabla ya mzizi wa kitenzi cha pili

[[Alisoma vitabu] na [Ø-Øku-andika barua]]

Hatua ya 4: Muundo uliozalishwa katika umbo la nje

[[Alisoma vitabu] na [kuandika barua]]

Katika mfano wa 4 tumebaini kuwa vipashio vilivyounganishwa katika muundo wa ndani ni vishazi ukomo viwili *alisoma vitabu na aliandika barua* ambavyo ni viambajengo vyenye hadhi sawa kwani vinafanana na hakuna kinachokitegemea kingine. Kutokana na kanuni za mageuzi kama udondoshaji wa kiambishi nafsi na nje pamoja na upachikaji wa kiambishi **ku-** kisoukomo tunapata muundo wa nje

³ Taz. De Vos na Riedel (2017: 270-275).

wenye kishazi ukomo *alisoma vitabu* na kishazi kisoukomo *kuandika barua*. Hivyo, ukitazama muundo wa nje bila ya kutazama muundo wa ndani ni rahisi kusema Kiswahili kina uwezo wa kuambatisha vipashio visivyo na hadhi sawa suala ambalo sio sahihi.

Mbali na udondoshaji wa kiambishi nafsi na njeo, vipashio vingine vinavyofanana katika vishazi vinavyounganishwa katika uambatishaji hudondoshwa pia. Mfano wa 5 hapa chini unafafanua zaidi:

5. [[Mzuka alisita hapo] na [kupiga meza ngumi]]

Chanzo: Mohamed (2007: 39).

Mchakato wa uzalishaji wa muundo wa nje kutokana na muundo wa ndani

Hatua ya 1: Kuonesha muundo wa ndani

[[Mzuka alisita hapo] na [Mzuka alipiga meza ngumi]]

Hatua ya 2: Udondoshaji wa kiima cha kishazi cha pili

[[Mzuka alisita hapo] na [Mzuka alipiga meza ngumi]]

Hatua ya 3: Udondoshaji wa kiambishi nafsi na njeo katika kitenzi cha pili

[[Mzuka alisita hapo] na [Ø alipiga meza ngumi]]

Hatua ya 4: Kupachika kiambishi (ku-) kisoukomo kabla ya mzizi wa kitenzi cha pili

[[Mzuka alisita hapo] na [Ø ØØkupiga meza ngumi]]

Hatua ya 5: Tungo iliyozalishwa katika muundo wa nje

[[Mzuka alisita hapo] na [kupiga meza ngumi]]

Katika mfano huo tunaona katika muundo wa ndani nomino *Mzuka* inajirudia katika vishazi vyote viwili vilivyounganishwa. Hata hivyo, katika mchakato wa kuzalisha muundo wa nje nomino hiyo katika kishazi cha pili imedondoshwa. Vilevile, kiambishi nafsi na njeo navyo vimedondoshwa, na kiambishi *ku-*kimepachikwa katika kishazi cha pili. Kutokana na mageuzi hayo, matokeo yake tunapata kishazi kisoukomo katika muundo wa nje ilhali katika muundo wa ndani ni kishazi ukomo.

Licha ya kubadili kishazi ukomo kuwa kishazi kisoukomo, udondoshaji wa vipashio vinavyofanana katika muundo ambatani huweza kubadili muundo wa ndani wenye vishazi viwili na kuwa muundo wenye kishazi kimoja katika muundo wa nje. Suala hili linaelezwa pia na Haspelmath (2004: 34) kwamba, wanaisimu wengi wanakubaliana kuwa uambatishaji wa vishazi huhusisha udondoshaji ambao hufanya muundo wa ndani wenye vishazi viwili kuwa na kishazi kimoja katika muundo wa nje. Kutokana na mabadiliko hayo, muundo wa nje huonekana kama umeundwa kwa uunganishaji wa virai na sio vishazi. Tazama mfano wa 6 kwa ufafanuzi zaidi:

6. Atatumia [[simu ya kiganjani] au [tovuti]].

Chanzo: Ripoti ya uchaguzi mkuu (2015: 56)

Hatua ya 1: kuonesha muundo wa ndani

[[Atatumia simu ya kiganjani] au [atatumia tovuti]]

Hatua ya 2: udondoshaji wa vipashio vinavyofanana

[[Atatumia simu ya kiganjani] au [~~atatumia~~-tovuti]]

Hatua ya 3: Muundo wa nje

Atatumia [[simu ya kiganjani] au [tovuti]]

Katika mfano wa 6 udondoshaji wa kitenzi *atatumia* katika kishazi cha pili umesababisha muundo wa nje kuwa na kishazi kimoja ilhali katika muundo wa ndani kuna vishazi viwili. Kutokana na hali hiyo, ukitazama muundo wa nje peke yake ni rahisi kusema vipashio vilivyounganishwa ni virai nomino *simu ya kiganjani* na *tovuti* wakati katika muundo wa ndani vipashio vilivyounganishwa ni vishazi *atatumia simu ya kiganjani* na *atatumia tovuti*. Hali hii inadhahirisha kuwa ni vigumu kufikia hitimisho sahihi kwa kuchunguza muundo wa nje wa tungo ambatani bila kuhusisha muundo wa ndani. Hivyo, tungo ambatani zinazoonekana kuundwa na kishazi ukomo na kishazi kisoukomo katika muundo wa nje ni tungo ambazo zimeundwa na vishazi ukomo katika muundo wa ndani. Mageuzi ambayo hufanyika katika muundo wa ndani hufanya tungo hizo zionekane kama zina vishazi ukomo na vishazi visoukomo katika muundo wa nje.

Aidha, De Vos na Riedel (2017) wanadai kwamba, baadhi ya tungo ambatani zenye vishazi ukomo na vishazi visoukomo zinatatiza nadharia ya uhusika. Hii ni kwa sababu kishazi kisoukomo kinakuwa na kihusika kiima jambo ambalo ni kinyume na utarabu au kanuni za nadharia ya uhusika. Tazama mfano ufuatao:

7. [[Watu wanane wamefariki] na [wengine zaidi ya thelathini kujeruhiwa]]

Chanzo: De Vos na Riedel (2017: 266)

Tukichunguza kwa makini mfano huo tunaweza kubaini kuwa hiyo ni tungo ambatani iliyoundwa na vishazi viwili vilivyoko kwenye mabano. Kishazi cha kwanza ni kishazi ukomo ilhali cha pili ni kishazi kisoukomo. Aidha, kila kishazi kina kiima chake ambapo kiima cha kishazi cha kwanza ni *watu wanane* na kiima cha kishazi cha pili ni *wengine zaidi ya thelathini*. Aidha, tunakubaliana na De Vos na Riedel (2017) kuwa, tungo za aina hiyo zinatatiza nadharia ya uhusika kwa sababu kishazi kisoukomo hakiwezi kuwa na kihusika kiima.

Katika makala hii tunaonesha kwamba tungo za aina hiyo hazikubaliki kisarufi ingawa baadhi ya watumia lugha hasa wanahabari hupenda kuzitumia. Data zinathibitisha pasi na shaka kwamba tungo za aina hiyo sio sahihi kisarufi kwa sababu kishazi cha pili katika tungo ambatani hakiwezi kufanywa kuwa kishazi ukomo ikiwa kiima chake hakijadondoshwa (rejea mfano namba 4 na 5). Aidha, ikumbukwe kuwa udondoshaji hufanyika katika kishazi cha pili ili kuepuka kurudia elementi ambayo imeshatajwa katika kishazi cha kwanza. Hivyo, ili kiima cha kishazi cha pili kiweze kudondoshwa ni lazima kiwe kimeshatajwa katika kishazi cha kwanza. Kwa maneno mengine, kiima cha kishazi cha pili kitadondoshwa ikiwa ndicho pia kiima cha kishazi cha kwanza. Udondoshaji wa kiima cha kishazi cha pili hufanyika ili kuruhusu kiambishi cha upatanisho wa kisarufi na viambishi awali vingine kudondoshwa kisha kiambishi *ku-* kisoukomo

kupachikwa. Lakini tukichunguza mfano wa 7 kiima cha kishazi cha kwanza sio kiima cha kishazi cha pili na ndio maana hakikuweza kudondoshwa. Kwa maana hiyo kishazi cha pili hakikutakiwa kufanywa kuwa kishazi ukomo. Hivyo, muundo wa nje wa mfano wa 7 ulipaswa kuwa:

[[Watu wanane wamefariki] na [wengine zaidi ya thelathini wamejeruhiwa]]

Muundo huo wa nje umezalishwa kutoka muundo wa ndani:

[[Watu wanane wamefariki] na [watu wengine zaidi ya thelathini wamejeruhiwa]]

Tukichunguza muundo wa ndani tutabaini kuwa nomino watu imejirudia katika vishazi vyote viwili. Aidha, kwa sababu ya uwekevu, muundo wa ndani unapitia kitengo cha mageuzi ili nomino hiyo iweze kudondoshwa katika kishazi cha pili.

[[Watu wanane wamefariki] na [~~watu~~ wengine zaidi ya thelathini wamejeruhiwa]]

Baada ya udondoshaji huo ndipo tunapata muundo wa nje.

[[Watu wanane wamefariki] na [wengine zaidi ya thelathini wamejeruhiwa]]

Hiyo ndiyo tungo inayokubalika kisarufi na sio:

*[[Watu wanane wamefariki] na [wengine zaidi ya thelathini kujeruhiwa]]

Hivyo, katika kipengele hiki tunahitimisha kwa kusema kwamba madai ya De Vos na Riedel (2017) juu ya lugha ya Kiswahili kuambatisha vipashio visivyo na hadhi sawa hayana mashiko. Tunasema hayana mashiko kwa sababu tungo ambatani wanazozizungumzia zinaundwa na vipashio vyenye hadhi sawa ambavyo ni vishazi ukomo. Aidha, kutokana na mageuzi ambayo hufanyika katika muundo wa ndani hufanya tungo hizo zionekane kama zina vishazi ukomo na vishazi visoukomo katika muundo wa nje. Hivyo, katika makala hii tunajenga hoja kuwa Kiswahili kama zilivyo lugha nyingine ulimwenguni huambatisha vipashio vyenye hadhi sawa.

4.1 Sababu za Kishazi cha Pili katika Muundo wa Nje wa Tungo Ambatani kuwa Kishazi Kisoukomo

Kwa mujibu wa Ashton (1944: 278) kishazi cha pili katika muundo ambatani hufanywa kuwa kishazi kisoukomo katika muundo wa nje ili kuonesha kuwa matukio yaliyobebwa katika muundo ambatani yameunganishwa kipragmatiki. Anaendelea kueleza kuwa mageuzi hayo hufanyika ikiwa tukio lililobebwa na kitenzi cha pili sio matokeo ya tukio la kitenzi cha kwanza, au linalofuata kiwakati baada ya tukio la kwanza. Mfano wa 8 unafafanua zaidi:

8. Walikuwa wanaimba na kucheza

Chanzo: Ashton (1944: 278)

Mchakato wa uzalishaji:

Hatua 1: Muundo wa ndani

Walikuwa wanaimba na wanacheza

Hatua ya 2: Udondoshaji wa kiambishi nafsi na njeo katika kitenzi cha pili
Walikuwa wanaimba na ~~wanacheza~~

Hatua ya 3: Kupachika mofimu (ku-) isoukomo kabla ya mzizi wa kitenzi
cha pili

Walikuwa wanaimba na ~~ku~~kucheza

Hatua ya 4: Muundo uliozalishwa katika umbo la nje

Walikuwa wanaimba na kucheza

Mfano huu unabainisha kuwa tukio la kucheza sio matokeo ya tukio la kuimba. Hata hivyo, kwa kuwa matukio hayo yanafanyika kwa wakati mmoja, katika muktadha mmoja hakuna haja ya kurudia kiambishi nafsi na njeo katika kishazi cha pili badala yake kiambishi *ku-* kisoukomo hutumika ili kuonesha kuwa matukio hayo yameunganishwa kipragmatiki.

Hoja hii inaungwa mkono na Njui (2015) ambapo anaeleza kuwa matukio yanayobebwa na miundo kama hiyo yanahusiana kipragmatiki. Hii ina maana kwamba ikiwa kila kishazi kitakuwa na kiambishi cha upatanisho wa kisarufi na kiambishi njeo katika muundo wa nje, matukio yaliyobebwa na vishazi hivyo yatakuwa hayahusiani kipragmatiki. Tazama mfano ufuatao kutoka lugha ya Kenyang inayozungumzwa nchini Cameroon.

9. *nsũk a àdáèp mbuà nkaè, nyaè á Beèn*

[[Nyani walipiga ngoma] na [wanyama walicheza ngoma]]

Chanzo: Njui (2015: 10)

Njui (2015) akifafanua mfano huo anaeleza kuwa, ingawa tukio la kupiga ngoma na kucheza ngoma yanahusiana na yanaweza kufasiriwa kama yametokea kwa mfuatano kiwakati, kuwapo kwa kiambishi njeo katika kitenzi cha pili kumeyatenga matukio hayo mawili kabisa. Hivyo, kucheza kwa wanyama hakuhusiani kabisa na nyani kupiga ngoma kwa kuwa hakuna alama yoyote inayoashiria uhusiano wa kiwakati au wa aina nyingine yoyote kati ya matukio hayo. Kwa maneno megine nyani huenda walipiga ngoma katika muktadha (A) na kwa wakati (1), wakati wanyama walicheza ngoma katika muktadha (B) na kwa wakati (2). Hivyo tukio la nyani kupiga ngoma na wanyama kucheza ngoma sio matukio yanayohusiana kipragmatiki.

Hii ina maana ikiwa kila kishazi katika tungo ambatani kitabeba kiambishi njeo katika muundo wa nje, matukio yaliyobebwa na vishazi hivyo hayahusiani kipragmatiki. Kwa maelezo hayo ni wazi kuwa, kishazi cha pili katika muundo ambatani hufanywa kuwa kishazi kisoukomo ili kuonesha kuwa matukio yaliyobebwa katika muundo husika yameunganishwa kipragmatiki. Tazama mfano ufuatao kwa ufafanuzi zaidi:

10. (a) [[Tutaimarisha] na [kuboresha huduma za afya]].

Chanzo: Hotuba ya Rais JPM 14/7/2017:15

(b) [[Tutaimarisha] na [tutaboresha huduma za afya]].

Chanzo: Hotuba ya Rais JPM 14/7/2017:15)

Mfano wa 10 (a na b) inatofautishwa na matumizi ya kiambishi *ku-* kisoukomo, kiambishi nafsi *tu-* na kiambishi njeo *ta-* katika kishazi cha pili. Kutokana na tofauti hizo tunaweza kusema kwamba, katika 10 (a) tukio la kuimarisha na kuboresha yana uhusiano kipragmatiki kwani yatatukia wakati mmoja, yanaweza kutendwa na mtendaji mmoja, huenda pia yatafanyika katika eneo moja na kadhalika. Lakini, katika 10 (b) tukio la kuimarisha na kuboresha hayahusiani kipragmatiki, yaani sio matukio yanayoambatana bali kila tukio linafanyika kwa wakati wake na huenda hayatatokea katika eneo moja na hata mtendaji wa tukio la kwanza anaweza asiwe mtendaji wa tukio la pili.

Hivyo, kishazi cha pili hufanywa kuwa kishazi kisoukomo ili kuonesha kuwa matukio yaliyobebwa na vishazi vilivyunganishwa yanahusiana kipragmatiki. Aidha, ikiwa tungo ambatani ina vishazi zaidi ya viwili na matukio yaliyobebwa na vishazi hivyo yanahusiana kipragmatiki basi vishazi vyote isipokuwa kishazi cha kwanza hufanywa kuwa vishazi visoukomo kama katika mfano wa 11 hapa chini:

11. [[Limonsi lilijivuta taratibu] na [kuchopa] na [kutimba] na [kujipaka] na [kujitapakaza matope]]

Chanzo: Mohamed (2007: 24)

Hata hivyo, uunganishaji wa matukio kipragmatiki haufanyiki tu kwa miundo ambatani yenye matukio ambayo hayana mahusiano ya kimatokeo au kiwakati kama anavyoeleza Ashton (1944). Data zinaonesha kuwa hata kama tukio lililobebwa na kitenzi cha pili ni matokeo ya tukio la kitenzi cha kwanza, au linalofuata kiwakati baada ya tukio la kwanza kishazi cha pili huchukua kiambishi kisoukomo. Tazama mfano 12 (a) na (b):

12. (a) [[Tutawatambua] na [kuwasajili wajasiriamali wote]].

Chanzo: Hotuba ya Wizara ya Fedha, 2016/2017:12

- (b) [[Tulifanya uchunguzi wa mipaka] na [kuanzisha majimbo mapya 25]].

Chanzo: Ripoti ya Uchaguzi Mkuu, 2015:17

Katika mfano wa 12 (a) tukio la *kusajili wajasiriamali* linafuata baada ya *tukio la kuwatambua*, na katika 12 (b) tukio la *kuanzisha majimbo mapya* ni matokeo ya tukio la *kufanya uchunguzi*. Hii inathibitisha kuwa mageuzi ya kishazi ukomo kuwa kishazi kisoukomo katika tungo ambatani hufanyika hata kama tukio lililobebwa na kitenzi cha pili ni matokeo ya tukio la kitenzi cha kwanza, au linalofuata kiwakati baada ya tukio la kwanza.

Aidha, wakati mwingine kiambishi *-ka-* hutumika badala ya *ku-* katika uambatishaji wa vishazi ambavyo vimebeba matukio yaliyo katika mfuatano maalumu kiwakati. Tazama mfano ufuatao:

13. (a) [[Alikwenda jikoni], [akawasha moto], [akachukua ufagio], [akapangusa pangusa pale barazani], [akauacha moto unafuka], [naye akaenda ndani], [akachukua msala], [akautandika pale barazani], [akarudi kuusikiliza moto kama umewaka tayari]]

Chanzo: Abdulla (1997: 10).

- (b) [[Bwana Msa alisita kwanza], [akakoleza mtemba wake], [akawa anavuta]

Chanzo: Abdulla (1997: 65).

Mfano wa 13 (a) unaonesha kuwa matumizi ya kiambishi *-ka-* katika kishazi cha pili yanaashiria kuwa matukio yaliyobebwa na vishazi vilivyounganishwa yanafuatana kiwakati. Linaanza tukio la kishazi cha kwanza linafuata tukio la kishazi cha pili na kuendelea hadi tukio la kishazi cha mwisho. Vilevile, katika 13 (b) vishazi vinavyofuata baada ya kishazi cha kwanza vina kiambishi *-ka-* kuonesha kuwa vishazi vilivyoambatishwa ni mfululizo wa matukio yaliyo katika mfuatano maalumu. Hata hivyo, kishazi chenye kiambishi *-ka-* hakiwezi kuwa mwanzoni mwa sentensi labda kihusiane kwa karibu na kitenzi cha sentensi iliyopita.

5.0 Hitimisho

Katika makala hii tumeonesha kuwa Kiswahili kama zilivyo lugha nyingine ulimwenguni haziambatishi vipashio visivyo na hadhi sawa kama De Vos na Riedel (2017) wanavyodai. Tumeonesha kuwa miundo wanayoieleza wataalamu hawa imeundwa na vipashio vyenye hadhi sawa katika muundo wa ndani ambavyo ni vishazi ukomo lakini kutokana na mageuzi yaliyofanyika katika muundo huo wa ndani matokeo yake tunapata muundo wa nje wenye kishazi ukomo na kishazi kisoukomo. Hivyo, tunahitimisha kwa kusema kwamba, kwa kuwa miundo ambatani hutawaliwa na kanuni mbalimbali za mageuzi kama vile udondoshaji wa viambajengo au vipashio vinavyofanana ni vigumu kufikia hitimisho lililo sahihi kwa kuchunguza miundo ya nje bila kuhusisha miundo ya ndani. Aidha, makala hii inapendekeza kufanyika kwa tafiti zaidi juu ya matumizi ya kiambishi kisoukomo *ku-* katika lugha ya Kiswahili na lugha za Kibantu.

Marejeleo

Ashton, E. O. (1944). *Swahili Grammar*. London: Longmans Group Limited.

Besha, R. M. (1994). *Utangulizi wa Lugha na Isimu*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.

Chomi E. W. (2003). *Sarufi Miundo ya Kiswahili*. Tripoli: Chuo Kikuu cha Seba.

Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.

_____(1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge Mass: MIT Press.

_____(1973). Conditions on Transformations, *Festschrift for Morris Halle*, 232-286.

- De Vos, M. (2005). *The Syntax of Pseudo-Coordination in English and Afrikaans*. Utrecht: LOT Press. <http://www.lotpublications.nl/index3.html>. February 5, 2016.
- De Vos, A na Riedel, K. (2017). Swahili Coordinated Infinitives, *African Languages and Linguistics*, 38 (2): 265-288.
- Drelshak, S. (2005). *A Survey of Coordination Strategies in the World Languages*. Washington: Washington University Press.
- Dzameshie, A.K. (1999). Structure of Coordination in Ewe, *Journal of West African Languages*, XXV2.1: 35-41.
- Habwe, J. na Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Haspelmath, M. (ed.). (2004). *Coordinating Constructions*. Amsterdam: John Benjamins.
- _____(2000). Coordination, *Shopen Timoth (ed) Language typology and Linguistic Description*. Cambridge: Cambridge University Press. 3-39.
- Jacobsen, B. (1977). *Transformational Generative Grammar*. New York: North-Holland Publishing Company.
- Johannessen, J. B. (1998). *Coordination*. Oxford: Oxford University Press.
- Lang, E. (1991). *The Semantics of coordination*. Amsterdam: John Benjamins.
- Marten, L. (2000). Agreement with conjoined noun phrases in Swahili, *Swahili Forum VII*, 64: 75-96.
- Massamba, D.P.B (2004). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- _____(2006). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
- Munn, A. (1993). Topics in the Syntax and Semantics of Coordinate Structures. PhD Dissertation, University of Maryland.
- Njui, M.M. (2015). Coordination and Subordination in the Kenyan Language, *Foreign Languages, Cultures and Civilizations*, 3:8-14 <https://www.researchgate.net/publication/281669738>. October 14, 2016.
- Radford, A. (1981). *Transformational Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stockwell, R. (1977). *Transformational Grammar: A First Course*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TUKI (2013). *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.